

Kristin Järvstad

Under beredskap och krig. Nation, kön, främlingskap och våld hos svenska kvinnliga 1940-talsförfattare

Göteborg och Stockholm: Makadam, 2022, 287 s.

Kristin Järvstads studie *Under beredskap och krig* (2022) handlar om svenska kvinnliga författares beredskapsromaner från 1940-talet. Detta är en i princip utforskad genre, som enligt Järvstad borde uppmärksammas i forskningen och i nästa steg i litteraturhistorien. Järvstads studie är ett starkt första bidrag till detta, vilket var tydligt för mig redan när jag läste den som oberoende granskare i ett annat sammanhang.

Beredskapslitteraturen har tidigare beskrivits utifrån manliga författare som Vilhelm Moberg och Hjalmar Gullberg. Denna ställs inledningsvis mot krigslitteratur som på likartat vis varit manligt kodad. Järvstad förhåller sig noggrant till den tidigare forskningen på fältet, och notapparaten är fylld av hänvisningar till den. Dock avfärdar hon Bengt Landgrens definition av genren som tendenslitteratur med nationell inriktning som icke produktiv. Järvstad föredrar att tala om romanerna som politisk litteratur och avkräver författarna tydliga ställningstaganden. Som exempel håller hon fram Gurli Hertzman-Ericsons *En hand i min* (1944) som ”en anmaning till läsaren” att ta ställning ”mot tyranni, för demokrati” (57) jämförbar med Eyvind Johnsons Krilontrilogi som den ställs jämte. Frågan är om det är mer produktivt att inte betrakta de aktuella romanerna som tendenslitteratur, och frågan är vidare om det nationella inte utgör fokus, trots att romanernas fiktion stundtals blickar utöver nationens gränser. Beredskapslitteraturen framstår som både tendentiös och nationell, för att inte säga nationalistisk. Genom att Hertzman-Ericson, Margareta Suber och Marika Stiernstedt med olika medel gestaltar övergrepp bidrar de till en transnationell beredskap mot rasistiska och diktatoriska ideologier, klargör Järvstad i slutet av tredje kapitlet, vilket befäster föreställningen om denna litteratur som just tendenslitteratur. Lika tendentiös framstår framställningen av fienden som skarpt kritiserar tysk ockupation. Sista kapitlet inte minst behandlar en hel rad tendentiösa romaner, allt från beredskapspositiva till krigskritiska.

Järvstads studie är mycket pedagogiskt upplagd. Efter de inledande sidorna står det klart vad som är att förvänta – noggrant har forskningsfrågorna, de teoretiska utgångspunkterna och de metodiska reflektionerna presenterats. Läsaren förs sedan vid handen med återkommande tillbakareferenser såsom ”[s]om jag också tagit upp tidigare” (89) och framåtblickar med löften om senare förtydliganden och utvecklingar genom kommentarer som ”något jag kommer att diskutera i nästa avsnitt” (39) eller ”Detta är något jag återkommer till” (125). Texten är genomgående fylld av sådana metakommentarer. Dock lämnas läsaren att undra över vad som är huvudfokus – utöver att synliggöra en underutforskad genre skriven av kvinnor. Det finns ingen riktigt skarpt formulerad forskningsfråga. På första sidan radas fyra ytterst komplexa frågor, men ingen övergripande. Däremot finns ett överordnat feministiskt perspektiv, vilket skapar en enhetlighet och helhet. Detta blir än mer tydligt vid en andra genomläsning. Denna studie vinner på en omläsning genom dess rika mängd angreppspunkter.

Metodiskt är undersökningen traditionell inom litteraturvetenskapen såtillvida att den omfattar forskning med tematisk och historisk inriktning. Att sätta texten i sin tidskontext med hjälp av facklitteratur och samtida litteraturkritik är en högst etablerad metod som fungerar väl till sitt syfte. Likaså den eklektiska teoriramen med utgångspunkt i feministisk teoribildning men med ytterligare stöd av maskulinitetsforskning, forskning om Förintelsen samt forskning om Främlingen, utgör ett väl beprövat litteraturvetenskapligt förhållningssätt. Anförandet av det kroppsligas avgörande betydelse och begreppet kroppspolitik hänför till den relativt nyligen introducerade nymaterialistiska forskningsinriktningen och är i någon mån att betrakta som nydanande. Studiens tillgång ligger dock inte i nymodigheten utan i gedigenheten. Parentetiskt kan tilläggas att noterna innehåller en mängd tilläggsmaterial som verkar betydelsebärande i sig. Margit Söderholms roman från 1946, vars huvudperson förminskar Förintelsens verkningar då de vid denna tid synliggjorts i sin flagranta brutalitet, kommenteras som "något som måste kritiseras" (124), men diskussionen vidareförs endast i en not. Söderholm tillhör de författare som associerats med nazism och vars romaner har en tendens som går på tvärs mot studiens övriga författare. Detta är aspekter som hade kunnat lyftas fram och problematiserats mer.

Vidare anlägger Järvstad ett mer litteratursociologiskt perspektiv då litteraturutgivningen behandlas som en politisk fråga. Med antagandet av en censurlag 1941 infördes restriktioner i tryckfrihetsförordningen, men frågan blir inte något huvudnummer, även om den återkommer punktvis i analysen. Rimligtvis är den så komplex att den skulle kräva en egen studie. Om än Järvstads studie innehåller en mängd referenser till historieforskning är den tydligt litteraturvetenskaplig eller snarare litteraturhistorisk med sitt absoluta fokus på ett decennium i det förgångna. Överhuvudtaget spelar litteraturen en avgörande roll i analysen genom ständiga citat och hänvisningar. Det pedagogiska anslaget motverkas delvis av mångfalden författare och romantitlar som nämns; texten överhoppas av romangestalters namn och innehållsreferat, trots att Järvstad försökt undvika detta genom att presentera författarna och romanerna i en separat bilaga. Utöver hänvisningarna till romantexterna ger fördjupande bakgrunder av historiska fakta inför varje stycke läsaren en kontextuell ram som placerar in texterna i sina sammanhang. Stundtals kan sakframställningarna synas alltför långtgående i detaljer. Så ges en ingående introduktion till nazisternas raslagar, och en utläggning om rasfrågan förankras i tiden från sekelskiftet 1900. Likaså får presentationen av den pacifistiska särartsfeminismen stort utrymme. Övervägande är dock text och kontext väl avvägda.

Analysen av de tjugotal romaner som utvalts utifrån tydligt beskrivna och högst rimliga kriterier domineras av referenser till betydelsebärande begrepp som nation, kön, svenskhet respektive nordiskhet och främlingskap jämte begreppsparen fiende och förtryckare samt våld och antivåld. Progressionen speglas i uppräknningen av dessa nyckelbegrepp då studien behandlar dem tematiskt i just denna ordning, om än nation och kön närvarar allestädes. Vissa omdiskuterade begrepp, så som *svenskhet*, får en mer ingående behandling. Svenskheten utmanas också i relation till exempelvis *judiskhet*. Dock reserverar sig Järvstad gentemot det förra begreppet vid första omnämmandet genom att sätta ordet "genuin" inom citattecken (18). Vem som får representera denna "genuina" svenskhet förhandlas i texterna, och frågan om rasism genomsyrar analysen. Samtidigt påpekar Järvstad att de författare som anförs var en ytterst homogen grupp såväl klassmässigt som etniskt, vilket givetvis inte hindrar att de behandlar klass och ras på ett medvetet vis i sina texter. Dock gör Järvstad ingen reservation med

citattecken då hon reflekterar över ”en betryggande vithet” (122). Begreppet ”banal nationalism” (22), hämtat från sociologen Michael Billig, väcker intresse och hade kunnat utvecklas ytterligare. Det framstår som provocerande och utmanande och därmed som intresseväckande.

I än högre grad än svenskhet och främlingskap fungerar kön som en övergripande kategori. På grund av beredskapssituationen ”cementeras och förhandlas” (11) könsrollerna i den aktuella litteraturen. Detta är ett viktigt konstaterande som utlovar en dynamisk diskussion då ”femininitetens innehåll blir mer öppet för förhandling än maskulinitetens” (11). Detta motiverar studiens inriktning på kvinnor och kvinnliga författare utöver att dessa inte tidigare givits utrymme i historieskrivningen och litteraturhistorieskrivningen, vilket är ett svagare argument för att motivera studiens relevans. Undersökningen visar att de kvinnliga författarna, om än med vissa undantag, hade en könsmedveten hållning och en ambition att kritisera den övergripande patriarkala könsordningen, ställd på sin spets under beredskapstiden. Den spända situation som beredskapen gav upphov till ger som det framgår dock inte något påtagligt avtryck i texternas modus och heller inte i undersökningens. Järvstad håller en övergripande lägmäld och fördragsam ton gentemot författarna i sitt material, och först i avslutningen summerar hon argument och kritik som analysen resulterat i. Läsningen synes i högsta grad sympatisk, och endast i spridda kommentarer framhåller hon inkonsekvenser i romantexterna. Vid vissa tillfällen hade en mer kritisk hållning varit motiverad så som föregripits vad gäller Söderholm. Intressant hade också varit en fördjupning av den backlash i kvinnorörelsen som Alva Myrdal påpekar 1942. Järvstad konstaterar med Myrdal att kvinnosynen vid tiden var ”påverkad av fascismen, även i demokratierna, vilket inneburit en generell nedvärdering av kvinnorna” (36), men utvecklar inte detta resonemang vidare.

Studiens fem kapitel följer en exakt utarbetad struktur. Varje kapitel inleds med ett citat från en av de romaner som aktualiseras, och därefter följer mönstret från inledningen att ställa direkta frågor. De noga avvägda styckena ger en behaglig rytm, och uppläggets repetitiva struktur likaledes, om än efter hand något förutsägbar. I det första kapitlet, som behandlar nationalism och kön, inleds texten som i inledningen med fyra frågor följda av några teoretiska tillrättalägganden, och därefter följer en läsanvisning: ”Själva romananalysen i detta kapitel är indelad i tre delar” (18). En roman av Gertrud Lilja får inleda som en vägvisare för genren och teorierna om nationalism och kön genomsyra analysen. I kapitlets slut summeras de centrala resultaten, och därefter förbereds nästa: ”I nästa kapitel...” (48). Från inomnationellt övergår analysen till att omfatta ståndpunktstaganden bortom nationsgränserna, främst ur norska romangestalters perspektiv, men även från danska och finska. Det nordiska är centralt, om än endast svenskspråkiga texter ägnas analys. Även detta andra kapitel summeras, och så vidtar tredje kapitlet som behandlar judiskhet och antisemitism i förhållande till svenskhet och kön. I detta kapitel problematiseras bilden av flyktingen som man. Detta är viktigt att lyfta fram, i synnerhet som andelen män i realiteten var en försvinnande del av flyktingströmmarna vid krigsslutet. I en historiestudie som anförs preciseras att kvinnorna utgjorde närmare nittio procent av de judiska överlevande från koncentrationslägren som kom till Sverige (114). Som en avspegling av detta förhållande framträder en rad kvinnliga flyktingar i romanerna, vilket utmanar den schabloniserade föreställningen om flyktingen. Detta kapitel ägnas vidare narrativ om Förintelsen. I sammanhanget omnämns en specifik feministisk förintelseforskning, vilket utgör ett spännande nytillskott till forskningen.

Mest intressant enligt mitt förmenande är det fjärde kapitlet som handlar om gestaltningar av den ideologiske fienden. Adjektivböjningen anvisar det faktum att denne är en man. I detta sammanhang blir vad som betecknas som kroppspolitik satt i spel bredvid föreställningar om en fascistisk maskulinitet. Särskilt flagrant framstår kroppspolitiken i samband med bestraffningarna av de kvinnor som fraterniserat med fienden. Denna analys, baserad på en gedigen forskning om bland annat så kallade tysketöser, är en av studiens höjdpunkter. Liksom i alla tidigare kapitel presenteras i detta schabloniserade gestalter såsom älskarfiguren, alltid heterosexuell, och den manlige förtryckaren. I kvinnornas texter, om än inte i Söderholms, undermineras det nazistiska mansidealet genom satiriska och kritiska porträtteringar, vilket Järvstad betraktar som motståndshandlingar. Det femte och avslutande kapitlet diskuterar våld och pacifism ur ett kvinnligt perspektiv med utgångspunkt i föreställningar om kvinnors inneboende fredlighet. Eftersom denna pacifistiska gren av feminismen vilar på en särartsföreställning om en nedärvd och specifikt kvinnlig benägenhet att vilja fred, får analysen inte samma feministiska skärpa som i det föregående kapitlet. Pacifisten och soldaten träder i förgrunden och ytterligare kvinnliga författare såsom Elin Wägner och Anna Lenah Elgström, som tydligt profilerat sig som fredsaktivister, introduceras. Dessa två tog markant ställning för pacifism och representerar ”två tydligt feministiska röster i svenskt 1940-tal” (163). Dock är det inte deras romaner som analyseras.

Avslutningsvis måste också det omfattande och väl utvalda bildmaterialet kommenteras. Inte minst bidrar det till att ge tidsfärg och placera texterna i sitt sammanhang. Allra mest frapperar två bilder ur samlingsvolymen *Sveriges kvinnliga beredskap* från 1942 som visar unga kvinnor i lantbrukstjänst – vid huggkubben iförd studentmössa respektive i förkläde vid bakkbordet i ett lantkök. Dessa bilder ställer kvinnor och beredskap i sitt absoluta centrum. Frågan är hur avgörande kvinnornas insats var i beredskapsekonomin. Johanna Overuds studie om kvinnorna i beredskapsarbete från 2005 modererar deras bidrag till den; deras engagemang var inte så stort som det tidigare framställts. Det fanns inte så många ”Fru Lojal” i realiteten. Redan i den inledande meningen i Järvstads studie antyds beredskapslitteraturens dubbelhet att ge uttryck för såväl solidaritet med nationen som kritik av nationens neutralitetspolitik. Kritik mot kriget var ett känsligt ämne under krigsåren, men trots det avkräver Järvstad sina författare att ta ställning. Solidaritet med nationen och kritik av nationens beredskapssituation skapade en svår situation för dem att navigera i. Denna motsättning kunde möjligtvis renodlas ytterligare då den är både relevant och intressant.

Järvstads studie är unik såtillvida att kvinnlig beredskapsroman inte tidigare utforskats inom den svenska litteraturvetenskapen, med undantag för Yvonne Lefflers studie från 2015 av beredskapsromaner av Signe Björnberg (mer bekant som Sigge Stark). Med Järvstads studie breddas perspektivet betydligt och omfattar en viktig period i nittonhundratalets historia, antingen kvinnorna bejakade eller kritiserade beredskapssituationen. Kristin Järvstad behärskar sitt ämne till fullo. Det är en ytterst välskriven och vältänkt studie som introducerar en genre som tyvärr inte framstår som så obsolet i vår nutid som hade kunnat vara önskvärt.

Bibi Jonsson